

การจัดทำยุทธศาสตร์ท้องถิ่นเพื่อการจัดการทรัพยากรน้ำและภัยธรรมชาติ
ของตำบลสะพานหิน อำเภอหนองมะโมง จังหวัดชัยนาท

The Local Strategy Formulation for Water Resources and Disaster Management
of Saphan Hin Sub-district, Nong Ma Mong District, Chainat Province

กิตติชัย รัตนะ¹

Kitichai Rattana¹

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research: PAR) ประกอบด้วย การสำรวจแบบสอบถาม การประเมินสภาพแวดล้อมชุมชนแบบมีส่วนร่วม (Participatory Rural Appraisal: PRA) การสนทนากลุ่มเจาะจง (Focus Group Discussion) การสัมภาษณ์เจาะลึก (In-depth Interviews) และการพัฒนาศักยภาพอาสาสมัครนักวิจัยชุมชน ในการร่วมกิจกรรมการวางแผนและจัดทำยุทธศาสตร์ท้องถิ่นร่วมกับผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในชุมชน ผลการวิจัย พบว่า กระบวนการจัดทำแผนยุทธศาสตร์ท้องถิ่นของตำบลสะพานหิน ประกอบด้วย 5 กิจกรรมหลัก คือ (1) กิจกรรมการสำรวจสภาพปัญหาด้านทรัพยากรน้ำ (2) กิจกรรมการประเมินศักยภาพชุมชนและทุนทางสังคม (3) กิจกรรมการกำหนดทางเลือกที่เหมาะสมและการร่างแผนยุทธศาสตร์ระดับท้องถิ่น (4) กิจกรรมการริเริ่มแผนปฏิบัติการนำร่อง และ (5) กิจกรรมการประเมินผลและสรุปบทเรียน ผลการวิจัยยืนยันให้เห็นถึงการยอมรับของชุมชนต่อกระบวนการจัดทำแผนยุทธศาสตร์ท้องถิ่นแบบมีส่วนร่วม ประเด็นยุทธศาสตร์ที่สำคัญคือ การพัฒนาแหล่งน้ำในไร่นา การฟื้นฟูป่าทรัพยากรป่าไม้และความหลากหลายทางชีวภาพ และการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมกรใช้ประโยชน์ที่ดิน รวมทั้งให้ความรู้ความเข้าใจแก่ชุมชนในการรับมือกับความเสี่ยงภัยธรรมชาติ

ABSTRACT

This research is Participatory Action Research (PAR) comprise of questionnaires survey, participatory rural appraisal (PRA), focus group discussion, in-depth interviews and development of capability's local researcher volunteer in activity of planning and local strategy formulation with local stakeholders. The result found that the process of local strategy formulation of Saphan Hin sub-district contain 5 main activities consist of (1) activity on surveying the water resources problems (2) activity on estimation of capabilities of community and social capital (3) activity on determination the appropriately alternative and the drafting local strategic plan (4) activity on initiation pilot action plan and (5) activity on evaluation and summarization the lesson. The research results confirm that the important strategy issues of community's adoption on participatory strategic plan formulation process are development of water

¹ ภาควิชาอนุรักษ์วิทยา คณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ กรุงเทพฯ 10900

Department of Conservation, Faculty of Forestry Kasetsart University, BKK. 10900

resources in the farm, restoration forest resources and biodiversity, and changing the land use behavior, including the knowledge and understanding of community to cope with natural disaster risks.

Keywords: Local Strategy, Water Resources Management

E-mail Address: kcr276@hotmail.com

คำนำ

พื้นที่ลุ่มน้ำท่าจีนเป็นหนึ่งใน 25 ลุ่มน้ำหลัก มีพื้นที่ลุ่มน้ำรวม 10,868.43 ตารางกิโลเมตร ครอบคลุมพื้นที่ 4 จังหวัดคือ จังหวัดชัยนาท สุพรรณบุรี นครปฐม และสมุทรสาคร มีแม่น้ำท่าจีนเป็นแม่น้ำสายหลักที่สำคัญของลุ่มน้ำ สภาพปัญหาในพื้นที่จังหวัดชัยนาท คือประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำ และน้ำท่วมเป็นประจำ ส่งผลต่อความเสียหายทางด้านการเกษตรกรรม โดยเฉพาะการปลูกข้าวและพืชไร่ทำให้รัฐต้องสูญเสียงบประมาณเป็นจำนวนมากในการชดเชยความเสียหายของพืชเกษตรมาโดยตลอด (กิตติชัย, 2549; วิชา และกิตติชัย, 2547)

ตำบลสะพานหิน มีพื้นที่ประมาณ 86.92 ตารางกิโลเมตร (54,326.56 ไร่) ตั้งอยู่ในท้องที่อำเภอหนองมะโมง จังหวัดชัยนาท ซึ่งเป็นลุ่มน้ำท่าจีนตอนบน มีครัวเรือนทั้งสิ้น 1,722 ครัวเรือน ปลูกข้าวและพืชไร่เป็นหลัก ปริมาณน้ำฝนเฉลี่ยรายปีเท่ากับ 1,149.9 มิลลิเมตร มีช่วงฤดูน้ำหลาก (Wet Period) ในเดือนกรกฎาคมถึงปลายเดือนกันยายน มีปริมาณน้ำฝนรวมทั้งสิ้น 563.3 มิลลิเมตร หรือคิดเป็นร้อยละ 49.0 ของปริมาณน้ำฝนทั้งปี และช่วงแล้งฝน (Dry Period) เริ่มตั้งแต่ต้นเดือนตุลาคมถึงปลายเดือนเมษายน เป็นระยะเวลาประมาณ 6 เดือน มีปริมาณน้ำฝนทั้งสิ้น 586.5 มิลลิเมตร หรือคิดเป็นร้อยละ 51.0 ของน้ำฝนทั้งปี (กิตติชัย, 2554) ทั้งนี้ปริมาณฝนจะผันแปรไปตามช่วงเวลาของกระจายตัวของฝนและลมมรสุมที่พัดผ่านพื้นที่ศึกษา แม้ว่าตำบลสะพานหินจะมีโครงการพัฒนาแหล่งน้ำทั้งหมด 14 โครงการ แต่การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรน้ำเพื่อการเกษตรกรรมก็ยังไม่เพียงพอต่อความต้องการ มูลค่าความเสียหายจากปัญหาอุทกภัยและภัยแล้งตั้งแต่ปี 2550-2553 คิดเป็นมูลค่าความเสียหายประมาณ 8,464,454 บาท ซึ่งเป็นภาวะที่รัฐบาลต้องช่วยเหลือเยียวยาให้กับเกษตรกรผู้ได้รับผลกระทบเป็นประจำ ด้วยเหตุนี้ การวิจัยครั้งนี้ จึงมีจุดมุ่งหมายเพื่อพัฒนารูปแบบ/กระบวนการที่เหมาะสมในการจัดทำยุทธศาสตร์ท้องถิ่นเพื่อการจัดการทรัพยากรน้ำและภัยธรรมชาติของตำบลสะพานหิน อำเภอหนองมะโมง จังหวัดชัยนาท ซึ่งเป็นพื้นที่ลุ่มน้ำท่าจีนตอนบน ทั้งนี้เพื่อให้เกิดกลไกการมีส่วนร่วมของชุมชนที่สอดคล้องกับสภาพปัญหาและความต้องการที่แท้จริง อันเป็นการลด/บรรเทา/ป้องกันความเสี่ยงที่อาจเกิดขึ้นดังกล่าว

อุปกรณ์และวิธีการ

การดำเนินงานวิจัย ผสมผสานการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Research: PAR) ร่วมกับการวิจัยเชิงสำรวจ (Survey Research) โดยมีวิธีการดำเนินงานตามขั้นตอนต่างๆ ดังนี้

1. ประเมินสภาพแวดล้อมชุมชนแบบมีส่วนร่วม (Participatory Rural Appraisal: PRA) โดยมุ่งเน้นการสำรวจสภาพพื้นที่ศึกษา ทั้งในด้านในด้านประวัติชุมชน ทนทางสังคมของชุมชน ประเด็นปัญหาด้านทรัพยากรธรรมชาติและภัยธรรมชาติของชุมชน โดยประยุกต์ใช้แนวคิดของ Bechstedt (1997); Whyte (1991); Mills (2000) และกิตติชัย (2549)

2. สำรวจข้อมูลด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัดระดับความรู้ความเข้าใจในด้านทรัพยากรน้ำและภัยธรรมชาติ โดยกำหนดประชากรตัวอย่างกำหนดจากสูตรของยามานะ (Yamane, 1973; บุญธรรม, 2531) จำนวน

325 ตัวอย่าง โดยใช้ค่าความคลาดเคลื่อนระดับ 0.05 วิเคราะห์ข้อมูลโดยสถิติพรรณนา และวิเคราะห์ปัจจัยต่างๆ โดยใช้ค่า t-test และวิเคราะห์ความแปรปรวน F-test แบบ One-way ANOVA ตามหลักการของบุญธรรม (2531); สีน (2547); สุชาติ (2540)

3. สัมภาษณ์เจาะลึกกับกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก (Key Informants) ในชุมชน ประกอบด้วย ตัวแทนจากภาคในท้องถิ่นเพื่อวิเคราะห์บทบาทของชุมชนในการวางแผนการจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรน้ำของชุมชน รวมทั้งการดำเนินงานเพื่อรองรับความเสี่ยงจากภัยธรรมชาติซึ่งกระทบต่อวิถีชีวิตชุมชน โดยใช้แนวคิดของ สุภางค์ (2545); วิชา และกิตติชัย (2547); ปารีชาติ (2543)

4. สร้างกระบวนการปรึกษาหารือ ด้วยกระบวนการสนทนากลุ่มย่อย (Focus Group Discussion) กับกลุ่มผู้ให้ข้อมูลหลัก เพื่อคัดเลือกอาสาสมัครนักวิจัยชุมชนเพื่อเข้าร่วมกระบวนการจัดทำแผนยุทธศาสตร์ท้องถิ่น พร้อมทั้งประเมินความต้องการฝึกอบรม (Training Need) ที่สอดคล้องกับการดำเนินงานในการพัฒนา ยุทธศาสตร์ท้องถิ่น โดยสอดคล้องกับแนวคิดของ วิชา และกิตติชัย (2547); กิตติชัย และชาญชัย (2548); ผ่องพรรณ และสุภาพ (2545)

5. อบรมพัฒนาศักยภาพและเตรียมความพร้อมอาสาสมัครนักวิจัยชุมชน จำนวน 40 คน โดยเน้นการเสริมสร้างความรู้และพัฒนาทักษะในการจัดทำแผนยุทธศาสตร์ท้องถิ่น การวิเคราะห์และประเมินศักยภาพชุมชน การพัฒนาทักษะการจัดการทรัพยากรน้ำ การเตรียมการเพื่อรับมือกับความเสี่ยงของภัยธรรมชาติ และทดสอบและประเมินความรู้ก่อนและหลังผ่านการฝึกอบรม

6. จัดประชุมเชิงปฏิบัติการ เพื่อวิเคราะห์สภาพปัญหาและความต้องการ พร้อมทั้งให้อาสาสมัครนักวิจัยท้องถิ่นเข้าร่วมกระบวนการวางแผนและจัดทำยุทธศาสตร์ท้องถิ่นตลอดกระบวนการ รวมทั้งการริเริ่มให้เกิดกิจกรรมนาร่องของชุมชนเพื่อพัฒนากระบวนการเรียนรู้ของชุมชนในการนำแผนสู่การปฏิบัติ และมีการประเมินผลหลังการปฏิบัติ (After Action Review: AAR) เพื่อเป็นการสรุปบทเรียนการดำเนินงาน

ผลและวิจารณ์

บริบทชุมชนและการใช้ทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนตำบลสะพานหิน

ตำบลสะพานหิน เดิมนี้กลุ่มชุมชนเป็นกลุ่มคนที่อพยพมาจากฝั่งลาวเวียงจันทน์ เป็นชุมชนที่มีอายุเก่าแก่กว่าร้อยปี ลักษณะภูมิศาสตร์ของพื้นที่มีลักษณะคล้ายกะทะคว่ำ เมื่อฝนตกปริมาณน้ำจะไหลไปสู่พื้นที่ต่ำอย่างรวดเร็ว การเกษตรอาศัยน้ำฝน แหล่งน้ำหลักของตำบล ได้แก่ คลองห้วยคต-วังหมัน มีพื้นที่รับน้ำประมาณ 45.42 ตารางกิโลเมตร จากการวิเคราะห์สภาพการใช้ประโยชน์ที่ดินในตำบลสะพานหิน โดยใช้เทคนิคการจำแนกด้วยสายตา (Visual Classification) จากข้อมูลภาพถ่ายดาวเทียมความละเอียดสูง IKONOS และภาพถ่ายดาวเทียม LANDSAT5 TM แบนด์ 453 (RGB) ร่วมกับการตรวจสอบภาคสนาม พบว่า พื้นที่ส่วนใหญ่บริเวณตำบลสะพานหินเป็นพื้นที่ปลูกพืชไร่ คิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 53.26 โดยพืชไร่สำคัญที่พบ ได้แก่ อ้อย มันสำปะหลัง และข้าวโพด ส่วนการใช้ประโยชน์ที่ดินรองลงมา ได้แก่ พื้นที่ทำนาข้าวซึ่งมีเนื้อที่ประมาณหนึ่งในสาม คิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 32.90 และพื้นที่ป่าไม้ คิดเป็นสัดส่วนร้อยละ 8.76

ตำบลสะพานหินมีโครงการพัฒนาแหล่งน้ำทั้งหมด 14 โครงการ โดยแบ่งเป็นโครงการประเภทอ่างเก็บน้ำ จำนวน 4 โครงการ โครงการประเภทฝายทดน้ำ จำนวน 3 โครงการ โครงการประเภทระบบส่งน้ำ จำนวน 4 โครงการ โครงการประเภทสระน้ำ จำนวน 1 โครงการ และโครงการฟื้นฟูคลองธรรมชาติ จำนวน 2 โครงการ

นอกจากนี้ ยังมีสระน้ำในไร่ประมาณ 394 แห่ง โดยโครงการพัฒนาแหล่งน้ำทั้งหมด พบว่า ร้อยละ 50 ของโครงการทั้งหมดอยู่ในสภาพไม่สมบูรณ์ เช่น มีสภาพตื้นเขิน มีวัชพืช ปัญหาหลักในการบริหารจัดการแหล่งน้ำ ได้แก่ การขาดแคลนงบประมาณบำรุงรักษา

สำหรับพื้นที่ป่าไม้ในตำบลสะพานหิน มีประมาณ 8.26 ตารางกิโลเมตร (ร้อยละ 8.76) โดยส่วนใหญ่เป็นป่าผลสมผลัดใบและมีไม้เป็นไม้เด่น ได้แก่ เขาหลัก เขาราวเทียน นอกจากนี้ ยังพบลักษณะเป็นหย่อมป่ากระจายอยู่ทั่วไปตามตามหัวไร่ปลายน่า สำหรับการใช้จ่ายประโยชน์จากป่าของชุมชน พบว่า ชุมชนในพื้นที่โดยรอบมีประสบการณ์ในการเข้าไปใช้ประโยชน์เพื่อเก็บหาทรัพยากรจากป่าอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะ เห็ด หน่อไม้ ไม้ไผ่ รวมถึงสมุนไพรและยา โดยในแต่ละปีชุมชนมีการเก็บหาทรัพยากรจากป่าเป็นปริมาณมาก และใช้เพื่อการบริโภคในครัวเรือนมากกว่าการจำหน่าย

ความเสี่ยงด้านทรัพยากรน้ำและภัยธรรมชาติของชุมชนตำบลสะพานหิน

ผลจากการสำรวจแบบสอบถามกับหัวหน้าครัวเรือนจำนวน 325 ตัวอย่าง พบว่า กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่มีอายุอยู่ในช่วง 40-49 ปี มีจำนวนสมาชิกในครัวเรือน 1-3 คน ส่วนใหญ่มีอาชีพหลักทำนาและปลูกพืชไร่ เป็นสมาชิกกลุ่มกองทุนหมู่บ้าน กลุ่มออมทรัพย์ และกลุ่มเกษตรกร มีการศึกษาในระดับประถมศึกษาตอนต้น ระยะเวลาในการตั้งถิ่นฐานมากกว่า 25 ปี และไม่คิดจะย้ายถิ่นฐานออกนอกพื้นที่ ลักษณะบ้านเรือนเป็นบ้านเดี่ยวชั้นเดียวและมีบริเวณ มีที่ดินถือครองเป็นของตนเอง ในรูปแบบโฉนดและ สปก.4-01 รายได้ต่อเดือนน้อยกว่า 5,000 บาท (ร้อยละ 52.0) รองลงมาระหว่าง 5,000-10,000 บาท (ร้อยละ 36.3)

ความผาสุกโดยรวมของกลุ่มตัวอย่าง จัดอยู่ในระดับมาก โดยมีค่าเฉลี่ย 0.79 โดยในด้านสมาชิกในชุมชนอยู่ร่วมกันอย่างสงบ/สันติสุข และการทำบุญช่วยเหลือกัน มีค่าเฉลี่ยมากที่สุดเท่ากับ 0.95 จัดอยู่ในระดับมาก ส่วนความผาสุกที่อยู่ในระดับน้อยที่สุด คือ การประสบปัญหาภัยธรรมชาติ (น้ำท่วม/ภัยแล้ง/วาตภัย) มีค่าเฉลี่ยน้อยที่สุด คือ 0.39 จัดอยู่ในระดับปานกลาง สำหรับปัญหาด้านการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อมในปัจจุบันของชุมชนนั้น พบว่า ภาพรวมจัดอยู่ในระดับปานกลาง โดยมีค่าเฉลี่ย 1.47 โดยปัญหาที่จัดอยู่ในระดับมาก คือ ปัญหาการระบาดของโรคพืช/ศัตรูพืช ปัญหาการขาดแคลนน้ำสำหรับการเกษตร/ใช้สอยของชุมชน และปัญหาความยากจน โดยมีค่าเฉลี่ย 2.58, 2.22 และ 2.16 ตามลำดับ

ความรู้ความเข้าใจในด้านการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศและภัยธรรมชาติอยู่ในระดับมาก มีค่าเฉลี่ย 0.80 กลุ่มตัวอย่างร้อยละ 92.9 ทราบเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศและภัยธรรมชาติในท้องถิ่น โดยแหล่งข้อมูลที่ได้รับข่าวสารมาจากวิทยุ โทรทัศน์ ผู้นำชุมชน มีความต้องการให้มีการประชาสัมพันธ์ข่าวสารเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศและภัยธรรมชาติในด้านผลกระทบต่อการประกอบอาชีพการเกษตร/ปศุสัตว์ ร้อยละ 53.8 รองลงมาคือ ผลกระทบต่อความมั่นคงในการดำรงชีวิต และผลกระทบต่อแหล่งน้ำ คิดเป็นร้อยละ 20.0 และ 16.3 ตามลำดับ ทั้งนี้ กลุ่มตัวอย่างส่วนใหญ่เห็นว่า การแจ้งเตือน ควรดำเนินการผ่านผู้นำชุมชน การประชุมชี้แจงในชุมชน และการรวมกลุ่มชาวบ้านเพื่อติดตามสถานการณ์ คิดเป็นร้อยละ 46.2, 35.7 และ 10.8 ตามลำดับ

กลุ่มตัวอย่างเข้ามามีส่วนร่วมต่อกิจกรรมการจัดการทรัพยากรน้ำและภัยธรรมชาติอยู่ระดับมาก คิดเป็นค่าเฉลี่ย 2.97 และมีความต้องการการมีส่วนร่วมในระดับปานกลาง โดยมีค่าเฉลี่ยเท่ากับ 1.90 โดยเน้นความต้องการแสดงความคิดเห็นผ่านการประชุมประชาคมมากที่สุด อนึ่ง กลุ่มตัวอย่าง ส่วนใหญ่ยอมรับต่อการปรับตัวของชุมชนเพื่อรับมือกับความเสี่ยงด้านทรัพยากรน้ำและภัยธรรมชาติ คิดเป็นร้อยละ 87.4 แรงจูงใจที่สำคัญใน

การปรับตัวของชุมชนเกิดจากความต้องการมีน้ำใช้อย่างเพียงพอ และป้องกันผลกระทบที่อาจต่อคุณภาพชีวิตของชุมชนโดยตรง และร้อยละ 26.1 เห็นว่าควรทำความเข้าใจให้กับชุมชนได้รับทราบอย่างต่อเนื่องถึงสถานการณ์ของปัญหา เพื่อจะได้สร้างมาตรการขึ้นมารองรับการแก้ไข/จัดการ

ผลการทดสอบปัจจัยที่มีความสัมพันธ์อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ 0.05 ต่อการปรับตัวของชุมชนในการจัดการทรัพยากรน้ำและภัยธรรมชาติ ได้แก่ ปัจจัยด้านอาชีพ ($t = -2.006$; significance = 0.046) ความพึงพอใจต่อการอยู่อาศัย ($t = 2.266$; significance = 0.024) ปัญหาการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม ($F = 9.089$; significance = 0.000) ความรู้ความเข้าใจต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศและภัยธรรมชาติ ($t = -6.399$; significance = 0.000) การเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชน ($t = 5.479$; significance = 0.005) และการยอมรับต่อการปรับตัวของชุมชน ($F = 4.521$; significance = 0.012) ดังนั้น แนวทางที่เหมาะสมในการปรับตัวของชุมชนคือ ปรับรูปแบบการใช้ที่ดินให้เหมาะสม การอนุรักษ์ป่าไม้ และการจัดหาแหล่งน้ำในไร่นาของตนเอง

การคัดเลือกอาสาสมัครนักวิจัยชุมชนและการประเมินความต้องการฝึกอบรม

ผลจากประชุมกลุ่มเจาะจง เพื่อคัดเลือกอาสาสมัครนักวิจัยชุมชน และให้เข้ามามีส่วนร่วมในกระบวนการพัฒนาศักยภาพและร่วมการวางแผนยุทธศาสตร์ท้องถิ่น ได้กำหนดหลักเกณฑ์การคัดเลือกออกเป็น 3 ด้าน ได้แก่ (1) หลักเกณฑ์ด้านคุณสมบัติส่วนบุคคล คือ ความรู้ความเข้าใจในบริบทชุมชน มีทัศนคติที่ดี/ประสบการณ์ในงานชุมชน และความสนใจต่อการดำเนินงาน (2) หลักเกณฑ์ด้านการประสานงาน/จัดการ คือ มีทักษะในการประสานงานชุมชน มีเครือข่ายชุมชน/ภาคีต่างๆ และเป็นสมาชิกกลุ่มในชุมชน (3) หลักเกณฑ์ด้านสังคมและวัฒนธรรม คือ เป็นผู้ที่ย้ายอยู่ในชุมชนอย่างต่อเนื่อง มีภาวะการเป็นผู้นำ/เชื่อถือได้ และเข้าใจวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชุมชน โดยสามารถคัดเลือกกลุ่มอาสาสมัครนักวิจัยชุมชนได้ 40 คน

ผลการทดสอบความต้องการในการอบรมพัฒนาศักยภาพของกลุ่มเป้าหมายที่เป็นอาสาสมัครนักวิจัยชุมชน พบว่า กลุ่มเป้าหมายมีความต้องการในการอบรมในด้านต่างๆ ที่เรียงลำดับ 5 ด้าน ประกอบด้วย (1) ความรู้ในด้านการจัดการทรัพยากรน้ำ/แหล่งน้ำ (2) ความรู้ด้านจัดการป่าไม้/ป่าชุมชน (3) ความรู้ด้านการเกษตรกรรม (4) ความรู้ด้านอนุรักษ์ดินและน้ำ และ (5) ความรู้ด้านการพัฒนาอาชีพ และเมื่อประเมินผลหลังการอบรม ซึ่งให้เห็นว่า กลุ่มเป้าหมายมีความรู้ความเข้าใจในองค์ความรู้ต่างๆ เพิ่มมากขึ้นอย่างมีนัยสำคัญ

การพัฒนาศักยภาพของอาสาสมัครนักวิจัยชุมชนในการจัดทำยุทธศาสตร์ท้องถิ่น

กลุ่มอาสาสมัครนักวิจัยชุมชนที่ผ่านการอบรมพัฒนาศักยภาพและเตรียมความพร้อมในกระบวนการจัดทำแผนยุทธศาสตร์ท้องถิ่น ได้เข้าร่วมออกแบบกระบวนการจัดทำยุทธศาสตร์ท้องถิ่น โดยพบว่า กิจกรรมที่เหมาะสมสำหรับการดำเนินงานของชุมชนประกอบด้วย 5 กิจกรรมหลักดังนี้

1. กิจกรรมการสำรวจสภาพปัญหาด้านทรัพยากรน้ำและภัยธรรมชาติ

สภาพปัญหาของชุมชนที่มีความสำคัญ 3 อันดับแรก ประกอบด้วย (1) ปัญหาฝนทิ้งช่วง/ภัยแล้ง (2) ปัญหาอุทกภัย และ (3) ชุมชนขาดความสามารถในการปรับตัวเพื่อรับมือกับความเสี่ยงด้านทรัพยากรน้ำและภัยธรรมชาติ โดยปัจจุบันชุมชนยังขาดความพร้อมในการวางแผนจัดการที่ดี ทั้งในด้านความรู้ การเตรียมแผนของท้องถิ่น การวางแผนด้านอาชีพ และด้านการรับมือกับภัยธรรมชาติ

2. กิจกรรมการประเมินศักยภาพชุมชนและทุนทางสังคม

ผลการประเมิน ซึ่งให้เห็นว่า ชุมชนตำบลสะพานหิน มีความได้เปรียบในด้านต่างๆ เช่น ผู้บริหารท้องถิ่นมีความมุ่งมั่นตั้งใจในการพัฒนาชุมชน สมาชิกในชุมชนได้รับการถ่ายทอดและส่งเสริมภูมิปัญญาท้องถิ่นต่างๆ

ชุมชนมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกันและมีความสามัคคี และเป็นชุมชนที่มีความหลากหลายของทรัพยากรธรรมชาติ และชุมชนมีการใช้ประโยชน์ สำหรับข้อจำกัดของชุมชน เช่น ความรู้ความเข้าใจในการรับมือกับความเสี่ยงด้านทรัพยากรน้ำและภัยธรรมชาติ ปัญหาการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการใช้ประโยชน์ที่ดิน ภูมิประเทศมีข้อจำกัดด้านการพัฒนาแหล่งน้ำ

3. กิจกรรมการกำหนดทางเลือกที่เหมาะสมและการยกวางแผนยุทธศาสตร์ระดับท้องถิ่น

เป็นกิจกรรมที่ชุมชนต้องมีส่วนร่วมในการประเมินความเป็นไปได้ในการวางแผนยุทธศาสตร์ท้องถิ่น โดยต้องมีการสร้างทางเลือกในการรับมือกับความเสี่ยงด้านทรัพยากรน้ำและภัยธรรมชาติ โดยมีรายละเอียดของยุทธศาสตร์ท้องถิ่นดังนี้ ยุทธศาสตร์ที่ 1 การอนุรักษ์ฟื้นฟูการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพในท้องถิ่น ประกอบด้วย แผนการป้องกันรักษาป่าและพื้นที่สาธารณประโยชน์ป่าชุมชน แผนการป้องกันไฟป่าและการเผาในที่โล่ง แผนการอนุรักษ์ฟื้นฟูดินและใช้ประโยชน์ที่ดิน และแผนการอนุรักษ์ความหลากหลายทางชีวภาพในท้องถิ่น ยุทธศาสตร์ที่ 2 การจัดหาและพัฒนาแหล่งน้ำเพื่อการใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืน ประกอบด้วย แผนการพัฒนาแหล่งน้ำขนาดเล็กในระดับไร่นา แผนการจัดหาพัฒนาแหล่งน้ำ และแผนการส่งเสริมการใช้น้ำอย่างมีประสิทธิภาพ ยุทธศาสตร์ที่ 3 การส่งเสริมพฤติกรรมกรรมกรดำรงชีวิตและการบริโภคที่เป็นมิตรกับสิ่งแวดล้อม ประกอบด้วย แผนส่งเสริมการทำเกษตรผสมผสาน (เกษตรอินทรีย์) แผนการลดปริมาณวัสดุเหลือใช้และการนำกลับมาใช้ใหม่ แผนการพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นด้านการรับมือกับการเปลี่ยนแปลงของสภาพภูมิอากาศ และแผนการจัดการน้ำเสียและการเฝ้าระวังคุณภาพน้ำโดยชุมชนมีส่วนร่วม และยุทธศาสตร์ที่ 4 การบริหารจัดการท้องถิ่นที่ดีและมีประสิทธิภาพ ประกอบด้วย แผนการติดตามการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศโดยฐานชุมชน แผนการพัฒนาระบบสารสนเทศเพื่อการตัดสินใจ แผนการเสริมสร้างศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นในการรับมือกับสภาพภูมิอากาศที่เปลี่ยนแปลงและภัยธรรมชาติ และแผนการแสวงหาภาคีเครือข่ายในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

4. กิจกรรมการริเริ่มแผนปฏิบัติการนำร่อง

เป็นกิจกรรมการสนับสนุนและผลักดันให้ชุมชนมีการริเริ่มแผนงาน/โครงการนำร่องในระดับชุมชน โดยพิจารณาคัดเลือกแผนงาน/โครงการที่มีความเป็นไปได้ในการนำสู่การปฏิบัติ โดยพิจารณาจากเงื่อนไข 5 ด้าน คือ (1) ชุมชนต้องมีความสามารถในการดำเนินกิจกรรมนำร่องได้โดยชุมชนเอง (2) มีความร่วมมือขององค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นในการดำเนินงาน (3) เป็นกิจกรรมที่เกิดประโยชน์ร่วมกันของสมาชิกในชุมชน (4) เป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ/การจัดการความรู้ด้านการรับมือกับภัยธรรมชาติ และ (5) เป็นกิจกรรมที่บูรณาการความรู้/ภูมิปัญญาท้องถิ่นในการดำเนินงาน โดยกิจกรรมนำร่องที่ชุมชนเห็นพ้องให้มีการดำเนินงานคือ การศึกษา/วิจัยการใช้ประโยชน์ของชุมชนต่อทรัพยากรจากป่า ซึ่งผลจากการทำปฏิทินฤดูกาลการใช้ประโยชน์ทรัพยากรธรรมชาติในรอบปีที่ผ่านมา สรุปได้ว่า ชุมชนตำบลสะพานหินได้ใช้ประโยชน์ของป่าหลายชนิด เช่น เห็ดโคน ผักหวานป่า หน่อไม้ เห็ดเผาะ ผักอีหนู ผักชี่กา ผักชีก กลอย เป็นต้น โดยในแต่ละปีชุมชนสามารถนำมาเป็นอาหารและเพื่อจำหน่ายในท้องถิ่น และชุมชนได้กำหนดกฎระเบียบในการบริหารจัดการป่าชุมชน

5. กิจกรรมการประเมินผลและสรุปบทเรียน

ผลจากการประชุมแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของสมาชิกนักวิจัยชุมชน/ผู้นำชุมชน เมื่อได้ผ่านกระบวนการจัดทำยุทธศาสตร์ท้องถิ่นแล้ว ผู้วิจัยได้ออกแบบเครื่องมือการประเมินการยอมรับของชุมชน/อาสาสมัครนักวิจัยชุมชน โดยมีตัวชี้วัดความเที่ยงตรงในด้านต่างๆ ดังนี้ (Scheurich, 1997; Mills, 2000; Smith, 1997)

1. ตัวชี้วัดความเที่ยงตรงเชิงกระบวนการ (Process Validity) โดยการดำเนินงานวิจัยเป็นการสร้างกระบวนการวางแผน/ยุทธศาสตร์ท้องถิ่นที่เป็นระบบ/ขั้นตอนที่ชัดเจนและเป็นที่ยอมรับในขั้นตอนการออกแบบกระบวนการทำงานร่วมกัน
2. ตัวชี้วัดความเที่ยงตรงเชิงประชาธิปไตย (Democratic Validity) การวิจัยคำนึงถึงความหลากหลายของผู้มีส่วนได้ส่วนเสียในท้องถิ่น อีกทั้งการดำเนินงานก็ใช้แนวทางการตัดสินใจบนพื้นฐานของความเห็นพ้องต้องกัน (Consensus Building) ของผู้ที่เกี่ยวข้องในแต่ละกระบวนการทำงาน
3. ตัวชี้วัดความเที่ยงตรงเชิงผลได้ (Outcome Validity) เป็นการสร้างกระบวนการในการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน โดยเฉพาะชุมชนสามารถเรียนรู้ในสภาพปัญหาของชุมชน/ความเสี่ยงต่างๆ และเห็นควรให้มีการจัดทำยุทธศาสตร์ท้องถิ่นรองรับการดำเนินงานที่สอดคล้องกับความต้องการของชุมชนเป็นหลัก และยังคงประสานกับนโยบายของรัฐในการสนับสนุน/ผลักดันให้ชุมชนเตรียมความพร้อมเพื่อรับมือกับภัยธรรมชาติ
4. ตัวชี้วัดความเที่ยงตรงเชิงกระตุ้น (Catalytic Validity) การดำเนินงานวิจัยนี้ ส่งผลกระทบ/เชื่อมโยงต่อการรับรู้ของชุมชน/ผู้บริหารท้องถิ่น/กลุ่มเกษตรกรในสาขาต่างๆ ในการสร้างความร่วมมือของชุมชนในการจัดการกับปัญหา/ความเสี่ยงในชุมชนด้านทรัพยากรน้ำและภัยธรรมชาติ
5. ตัวชี้วัดความเที่ยงตรงเชิงวิพากษ์ (Dialogic Validity) การดำเนินงานวิจัยได้รับการพิจารณา/คัดกรองแนวทางการดำเนินงาน และการออกแบบเครื่องมือในการวิจัยที่ผสมผสานระหว่างการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม และการวิจัยเชิงสำรวจ โดยให้นักวิจัย ดำเนินการวิจัยร่วมกับเครือข่ายชุมชน/อาสาสมัครนักวิจัยชุมชน และมีหน่วยงานของรัฐที่เกี่ยวข้องร่วมสนับสนุนการวิจัย เพื่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ร่วมกัน

สรุป

ผลการวิจัย ชี้ให้เห็นว่า ชุมชนตำบลสะพานหินมีความอ่อนไหวเปราะบางต่อความเสี่ยงด้านทรัพยากรน้ำและภัยธรรมชาติ และยอมรับต่อการปรับตัวของชุมชนเพื่อรับมือกับความเสี่ยงที่อาจเกิดขึ้น แรงจูงใจที่สำคัญในการปรับตัวเกิดจากความต้องการมีน้ำใช้อย่างเพียงพอ และป้องกันผลกระทบที่อาจต่อคุณภาพชีวิตของชุมชนโดยตรง และเห็นว่าควรทำความเข้าใจให้กับชุมชนได้รับทราบอย่างต่อเนื่องถึงสถานการณ์ของปัญหา เพื่อจะได้สร้างมาตรการขึ้นมารองรับการแก้ไข/จัดการ โดยปัจจัยที่มีความสัมพันธ์ต่อการปรับตัวของชุมชน ได้แก่ ปัจจัยด้านอาชีพ ความพึงพอใจต่อการอยู่อาศัย ปัญหาการเปลี่ยนแปลงสิ่งแวดล้อม ความรู้ความเข้าใจต่อการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศและภัยธรรมชาติ การเข้าร่วมกิจกรรมของชุมชน และการยอมรับต่อการปรับตัวของชุมชน และเห็นว่าจำเป็นต้องเสริมการดำเนินงานให้ชุมชนเห็นถึงปัญหาด้านทรัพยากรน้ำและความเสี่ยงที่ชุมชนจะได้รับทั้งในระยะสั้นและระยะยาว ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของนันทวัฒน์ และแก้วคำ (2544) ที่เห็นว่า การพัฒนาบทบาทและความเข้มแข็งของชุมชนท้องถิ่นมีความสำคัญต่อความเข้มแข็งของชุมชน ขณะที่ ดาอุด (2553) เห็นว่า หากชุมชนทราบเหตุการณ์ของความเสี่ยงที่อาจเกิดขึ้นล่วงหน้า ย่อมสามารถปรับตัวให้สามารถรับมือกับเหตุการณ์ที่อาจเกิดขึ้นได้อย่างทันท่วงที

สำหรับกระบวนการจัดทำแผนยุทธศาสตร์ท้องถิ่นของตำบลสะพานหิน ประกอบด้วย 5 กิจกรรมหลัก คือ (1) กิจกรรมการสำรวจสภาพปัญหาด้านทรัพยากรน้ำและภัยธรรมชาติ (2) กิจกรรมการประเมินศักยภาพชุมชนและทุนทางสังคม (3) กิจกรรมการกำหนดทางเลือกที่เหมาะสมและการยกร่างแผนยุทธศาสตร์ระดับท้องถิ่น (4) กิจกรรมการริเริ่มแผนปฏิบัติการนำร่อง และ (5) กิจกรรมการประเมินผลและสรุปบทเรียน ผลการวิจัยยืนยันให้เห็นถึงการยอมรับของชุมชนต่อกระบวนการจัดทำแผนยุทธศาสตร์ท้องถิ่นแบบมีส่วนร่วม โดยกิจกรรมเหล่านี้ ต้องดำเนินการควบคู่กับการประยุกต์ใช้เครื่องมือที่เหมาะสมและหลากหลายเพื่อให้สอดคล้องกับบริบทชุมชน

เอกสารอ้างอิง

- กิติชัย รัตนะ และชาญชัย งามเจริญ. 2548. **การบริหารจัดการลุ่มน้ำโดยชุมชนเป็นศูนย์กลาง**. ภาควิชาอนุรักษวิทยา คณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, กรุงเทพฯ.
- กิติชัย รัตนะ. 2549. **การมีส่วนร่วมในการจัดการลุ่มน้ำ**. ภาควิชาอนุรักษวิทยา คณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, กรุงเทพฯ.
- กิติชัย รัตนะ. 2554. **การเสริมสร้างขีดความสามารถชุมชนในการปรับตัวต่อความเสี่ยงด้านสภาพภูมิอากาศและภัยธรรมชาติในพื้นที่ลุ่มน้ำท่าจีน**. ภาควิชาอนุรักษวิทยา คณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, กรุงเทพฯ.
- ดาวูด ยูนูซ. 2553. **การจัดทำแผนที่ความเปราะบางต่อความยากจนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทย**. วิทยานิพนธ์เศรษฐศาสตร์มหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- นันทวัฒน์ บรมานันท์ และแก้วคำ ไกรสรพงษ์. 2544. **การปกครองส่วนท้องถิ่นกับการบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม**. บริษัทโรงพิมพ์เดือนตุลา จำกัด, กรุงเทพฯ.
- บุญธรรม กิจปรีดาบริสุทธิ์. 2531. **ระเบียบวิธีการวิจัยทางสังคมศาสตร์**. คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, กรุงเทพฯ.
- ปาริชาติ วลัยเสถียร. 2543. **กระบวนการและเทคนิคการทำงานของนักพัฒนา**. สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, กรุงเทพฯ.
- ผ่องพรรณ ตรียมงคลกุล และสุภาพ ฉัตรภรณ์. 2545. **การออกแบบการวิจัย**. พิมพ์ครั้งที่ 4 สำนักพิมพ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, กรุงเทพฯ.
- วิชา นิยม และกิติชัย รัตนะ. 2547. **การบริหารจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเชิงบูรณาการ**. ภาควิชาอนุรักษวิทยา คณะวนศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, กรุงเทพฯ.
- สิน พันธุ์พินิจ. 2547. **เทคนิคการวิจัยทางสังคมศาสตร์**. บริษัท จูนพับลิชชิ่ง จำกัด, กรุงเทพฯ.
- สุชาติ ประสิทธิ์รัฐสินธุ์. 2540. **ระเบียบวิธีวิจัยทางสังคมศาสตร์**. สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์, กรุงเทพฯ.
- สุรางค์ จันทวานิช. 2545. **วิธีการวิจัยเชิงคุณภาพ**. สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, กรุงเทพฯ.
- Bechstedt, H. 1997. **Participatory Research and Technology Development. A Training Manual based on a Workshop held from 26 May to 3 June, 1997 in Chiang Mai, Thailand.**
- Mills, G. E. 2000. **Action Research: A Guide for the Teacher Researcher**. Prentice-Hall, Ohio.
- Scheurich, J.J. 1997. **Research Method in the Postmodern**. Washington, D.C.:The Falmer Press.

- Smith, S.E. 1997. **Deepening Participatory Action Research**. In S.E.Smith, D.G.Williams with N.a. Johnson, *Nurtured by Knowledge: Learning to Do Participatory Action Research*. New York: The Apex Press
- Whyte, F. W. 1991. **Participatory Action Research**. Sag Publication, London.
- Yamane, T. 1973. **Statistics: An Introductory Analysis**. 3rd ed., Harper International Edition, Tokyo.